

REQUISITIES, RODE LOOP EN ASSIGNATEN

Het dagelijks leven in Den Bosch in het najaar van 1794

R. Huiskamp

Het verhaal van 1794 is meestal een verhaal van militaire operaties en van politieke omwenteling. In dit artikel geeft René Huiskamp een beschrijving van wat 1794 voor het dagelijkse leven van de Bosschenaar betekende. De auteur is als historicus verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en werkt momenteel aan een proefschrift over 'Makelaardij en lokale elitevorming in het zuid-oosten van de Meierij van 's-Hertogenbosch'.

Op dinsdag 30 september 1794 - de belegering van 's-Hertogenbosch door de Franse revolutionaire troepen en hun Bataafse bondgenoten was net haar tweede week ingegaan - werd de stad van alle kanten zwaar onder vuur genomen. Een ooggetuige, de Bossche regent Caspar van Breugel, schreef hierover in zijn dagverhaal zo beeldend dat de lezer twee eeuwen later met een schok terug keert tot de werkelijkheid; op zoek naar informatie over de militair-strategische situatie, over het diplomatieke spel dat parallel aan het krijgsbedrijf werd gespeeld, over de politieke cultuur van de Franse Revolutie, wordt hij of zij vroeg of laat geconfronteerd met de ellende die door het krijgsgeweld teweeg wordt gebracht.¹

Op het eerste gezicht - en bijvoorbeeld ver-

geleken met het beleg van 1629 of de bevrijding van 1944 - was de schade die door het 21 dagen durende beleg werd aangericht niet zo groot. Het aantal gesneuvelde militairen dat aan de kant van de stad werd geteld, bedroeg tien.² Het aantal omgekomen burgers staat niet vast, maar was zeker niet hoger.³

Deze cijfers zijn echter bedrieglijk. Ze zeggen niets over de zware psychische schade die de bevolking werd aangedaan door het soms zeer hevige bombardement - waarbij de armen onder meer op schuiten onder de bogen van de Vischmarkt samengepakt waren⁴; niets over de onzekerheid van de burgerij die buiten de onderhandelingen werd gehouden; over de angst voor plunderingen als men het huis onbewaakt achterliet of over de hoge prijzen van de levensmiddelen. Over de periode ná 12 oktober 1794 zeggen de cijfers evenmin iets. Juist in de op het beleg volgende herfst en winter zou de stad een ellendige tijd doormaken. Het revolutionaire feestgedruis was zeker niet zonder wanklanken.

Toen 's-Hertogenbosch op 10 oktober capituleerde, lag de periode van de Jacobijnse Terreur menigeen nog vers in het geheugen. Er waren per slot van rekening nog geen

drie maanden verstreken sinds de staatsgreep van Thermidor in Parijs, toen een einde werd gemaakt aan het schrikbewind van Robespierre en de Jacobijnen, die talloze echte en vermeende vijanden van de revolutie om het leven hadden gebracht. In de stad was men in de maanden voor de belegering uitstekend ingelicht over de revolutionaire gebeurtenissen: de stad zat vol 'émigrés' en met de geallieerden meevechtende leden van het zogeheten 'Corps Béon', leden van de Franse adel en geestelijkheid die sinds november 1792 naar het noorden gevlucht waren om aan de guillotine te ontkomen. Hun gruwelverhalen werden breed uitgemeten in de couranten en vervulden zelfs patriotse partijgangsters met afgrijzen. De katholieke geestelijkheid in Staats-Brabant, die in eerste instantie geneigd was om de komst van de Fransen als een zegening te beschouwen, werd door haar leider, de apostolisch vicaris Antonius van Alphen, uit die droom geholpen, of tenminste weifelender in haar opstelling. De vooruitzichten van de koophandel waren al even onheilspellend: de mare van het Franse bankroet, gesymboliseerd door een stortvloed van assignaten waarmee de eindeloze reeks vorderingen en requisities werden betaald, snelde de revolutionaire legers vooruit.⁵

Het is daarom niet verwonderlijk dat de Franse opmars door menig 'welkenkende' - dat is eenieder die wat had te verliezen - met gemengde gevoelens werd aangezien. Na de catastrofale nederlaag van de geallieerde strijdkrachten op 26 juni 1794 bij Fleurus (nota bene: vóór Thermidor) en de daaropvolgende Franse opmars namen talloze aanzienlijken en gegoeden het zekere voor het onzekere en vluchtten de rivieren over. Het voortouw werd genomen door de pachters van de Bossche Bank van Lening, die begin augustus met toestemming van

de Raad van State met meeneming van de meubilaire goederen naar Holland trokken.⁶ In hun kielzog volgden de familieleden van de Bossche notabelen. Voor wie dit gedrag achteraf laakbaar vindt: het werd in zekere zin zelfs bevolen door de Staten-Generaal, die op 19 augustus een publikatie hadden uitgevaardigd waarin alle ingezetenen van de generaliteitslanden werd aangezegd om lijf en goed binnen de besloten steden of eventueel zelfs dieper in de provinciën in zekerheid te brengen; een soort beperkte tactiek van de verschroeide aarde, die het vijandelijke legers moeilijker maakte om van het land te leven. Van veel realiteitszin getuigde het overigens niet; het gros van de plattelandsbevolking bleef gewoon thuis.⁷ De eerste weken van september bereikten de eerste berichten van in de Meierij plunderende Franse troepen de stad en leek het garnizoen klaar voor een, naar het zich liet aanzien, langdurig beleg.⁸ De kooplieden en winkeliers werd aangeschreven om bepaalde goederen te rantsoeneren en hiervan lijsten op te stellen; er werd vee uit het kwartier Maasland aangekocht en binnen de stad op stal gezet; straten werden opengebroken en met mest bedekt, om binnenkomende projectielen te 'smoren'; er werden lijsten aangelegd van de in de stad verblijvende vreemdelingen. Verraad werd gevreesd. Het aantal Bosschenaren dat een veilig heenkomen zocht - met meeneming van baar geld, juwelen en dergelijke - nam nu sterk toe.⁹ Het waren zeker niet alleen verstokte orangisten; de katholieke textielkoopman Josef Vermeulen, de voormalig adjunct-pensionaris Boudewijn Donker Curtius en de schepen Stephanus Roosendaal Azn., allemaal lieden die hun patriotse gezindheid nooit onder stoelen of banken gestoken hadden, vertrokken net zo goed als de oranjeklant en president-schepen Willem Cornelis Ackersdijck. Verstokte orangisten

als de pensionaris Marten Bowier en stadssecretaris Caspar van Breugel - schoonzoon van stadscommandant Douglas - bleven daarentegen op hun post. De huizen en goederen van degenen die vertrokken, werden toevertrouwd aan de zorgen van het personeel.

Toen het bombardement een aanvang nam, vluchtte de bevolking de kelders in. Voor de binnenkomende projectielen waren ze hier veilig, maar volgens de stadsdokters Walraven en Verster ontstond er al snel een acuut gevaar voor de volksgezondheid. Het gevaar voor besmettelijke ziekten en verstikking was niet denkbeeldig.¹⁰

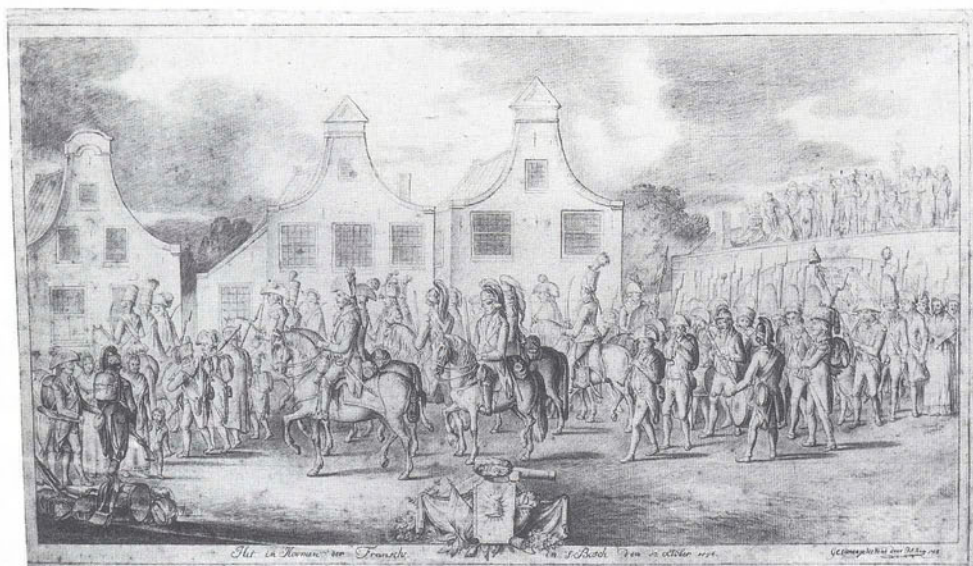
Voor het armen werd de voedselsituatie al snel nijpend, en dat zette veel kwaad bloed, omdat het garnizoen beter te eten kreeg. De schrijver-revolutionair Gerrit Paape zou later verslag doen van dit ongenoegen: in zijn toneelstuk 'De Belegering van 's-Hertogenbosch, of Kees is t'Huis', waarin Orangistische officieren als kapitein Smulbuik zich

tegoed doen aan spijs en drank, terwijl de bevolking verhongert; en in zijn 's-Hertogenbosche Vaderlandsche Courant, waarin op 28 oktober in een 'brief van een burger' stond: 'De Wel Edele achtbaare Magistraat, zoals men ze toe ter tijd nog noemde, liet braaf eten en drinken aan het garnizoen uitdeelen, ten einde den verslappenden moed, en het bezwijkende uitzigt, door middel van een volle maag, en een bedwelmend hoofd [...] een weinig op te beuren.'¹¹

Na de capitulatie van de stad werd een aantal stadsbestuurders de mogelijkheid geboden om de stad samen met het garnizoen te verlaten. Sommigen hebben hier kennelijk gebruik van gemaakt¹², waarschijnlijk niet weinig aangezet door de bloeddorstige behandeling van de leden van het 'Corps

Afb. 1 Tekening van J.A. Knip uit 1795 van de intocht der Fransen op 12 oktober 1794

(Origineel in collectie NoordBrabants Genootschap, berustend in Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg).

Béon', waarvan een aantal bij het verlaten van de stad ter plekke met sabelhouwen en bajonetsteken werd afgemaakt en de rest standrechtelijk werd geëxecuteerd.¹³ Personen die émigrés verborgen hielden of anderszins bijstand verleenden wachtte een zelfde straf. Verdere gewelddadigheden bleven uit, maar dat wil niet zeggen dat het leven er plezieriger op werd. Het dagelijks leven in de stad zou de daaropvolgende maanden in het teken staan van twee zaken: besmettelijke ziekten en een niet aflatende stroom inkwartierungen en vorderingen van de militaire autoriteiten. Om met het laatste te beginnen: bijna direct na de capitulatie werd de stad overspoeld door Franse militairen, die volgens de patriotse auteur Gerrit Paape maandenlang in het veld gebivakkeerd hadden en duidelijk toe waren aan enige luxe. De helft van het officierenkorps werd in de huizen van de Bossche notabelen gehuisvest. Deze inkwartiering leverde weinig problemen op, omdat zoals gezegd nogal wat eigenaars vertrokken waren, terwijl de Fransen meteen gebruik konden maken van het personeel. Voor de aanwezige huiseigenaren was zo'n inkwartiering vaak voordelig, omdat de Fransen vaak makkelijker aan levensmiddelen konden komen dan gewone 'citoyens'.¹⁴ De manschappen betrokken de verschillende kazernes. Deze invasie van in totaal van 2500 man¹⁵ werd door de Bosschenaren met de nodige argwaan bekeken: als betaalmiddel gebruikten ze assignaten, waardepapieren met in Frankrijk onteigende kerkelijke en adellijke goederen als onderpand. Officieel gold een vaste koers van 44 sols voor één gulden¹⁶, maar het vertrouwen in het betaalmiddel was gering. Op enkele plaatsen kwam het tot een handgemeen tussen kooplustige militairen en tegenstribbelende middenstanders, die hun meeste goederen begrijpelijkerwijs onder de toonbank hielden.

De Franse autoriteiten grepen meteen in. Allereerst kregen de kooplieden in wijn en gedistilleerd bijzondere bescherming en werden hun winkels gesloten.¹⁷ Tevens werd het stadsbestuur gedwongen om borg te staan voor de assignaten, zodat deze voor de officiële koers geaccepteerd werden¹⁸; in de Keizerstraat, in het pand van de weduwe Ackersdijck, werd een 'bureau de verification des assignats' opgericht, een kantoor waar de assignaten werden uitgegeven en op echtheid gecontroleerd;¹⁹ er werd een verbod uitgevaardigd tegen goederentransacties tussen particulieren waarvan de prijs hoger was dan 10 Franse ponden.²⁰ Eind oktober werd vanuit Brussel een voorlopige maximale prijs vastgesteld voor de eerste levensbehoeften.²¹ Er werden plannen gemaakt om, net als in andere bezette grote plaatsen, werkhuizen op te richten voor de vervaardiging van uniformen.²² Dit soort ordonnances werd onder meer in de nieuw opgerichte 's-Hertogenbossche Vaderlandse Courant' van de met de Franse Legers teruggekeerde schrijver-revolutionair Gerrit Paape geplaatst. Paape zelf probeerde dan in zijn redactionele commentaar begrip te kweken voor de maatregelen, die allemaal in dienst stonden van de 'eindoverwinning' op de stadhouder en zijn trawanten.²³ Personen die dat begrip desondanks niet konden opbrengen kregen te maken met een in het leven geroepen Comité van Waakzaamheid. Dit comité bestond uit een groep patriotsgezinde burgers - waaronder vreemd genoeg ook twee personen die voor de inname van de stad naar het noorden gevlucht waren²⁴ - en was onder meer belast met de bestrijding van de zwarte handel, het hamsteren, en andere gezagsondermijnende activiteiten. Eén van hun slachtoffers was het afgezette magistraatslid dokter Abraham Wal-kart, die geheel buiten zijn schuld in het bezit was gekomen van valse assignaten. Pro-

testen van zijn kant dat hij op dat stuk 'zo onnozel als een eerstgeboren kind' was, mochten niet baten; hij werd als volksvijand voor een militair tribunaal in Antwerpen gebracht, om uiteindelijk te worden vrijgesproken.²⁵

De stad werd door de Fransen in een hoog tempo getransformeerd tot een centraal distributiepunt voor het noordelijke leger en tevens als een gigantisch militair hospitaal om de gewonde en door rode loop en andere ziekten getroffen militairen te verplegen. Bij de Fransen was de nood wat het laatste punt betreft zeer hoog. Eén van de eerste Franse hoogwaardigheidsbekleders die in de stad zijn opwachting maakte was de commissaris van oorlog Viany, en de eerste vraag die hij aan de Bossche magistraat stelde was: hoeveel militaire hospitalen heeft deze stad, hoeveel bedden hebben ze momenteel en hoeveel kunnen er eventueel geplaatst worden?²⁶ Een bevredigend antwoord verwachtte hij 'sur le champ', een toevoeging waarmee de Bosschenaren de komende maanden zeer vertrouwd zouden raken: aan alle Franse wensen moest ogenblikkelijk, zonder uitstel voldaan worden. Het gereed maken van het gouvernementsgebouw voor de inlogering van de Franse Représentanten; de verwijdering van de mest op de straten en het ruimen van het puin; de levering van timmerlieden en werklui om de Kruiskerk te verbouwen tot een grote bakkerij en de kapel van Sint Barbara tot een slachthuis; kaarsen om hen in staat te stellen om na het invallen van de duisternis door te werken; schuiten en schippers voor het transport van in stad en Meie-

rij gevorderde goederen naar elders; twintig naaisters voor het militair hospitaal in het gouvernementsgebouw; beddegoed voor de hospitalen; een goede kaart van de Meierij, zodat er geen enkel gehucht aan het begerig oog van de militaire commandanten zou ontsnappen; een schrijftafel voor commissaris Ducastel; kachels voor Viany; zegellak voor de representanten; hooi voor de paarden; honing voor de gewonde troepen: het moest allemaal 'sur le champ' geleverd worden.²⁷

Over de meest uiteenlopende zaken werd informatie gevraagd, want de bevrijders waren graag van alles op de hoogte. Er werden lijsten aangelegd van bakkers, korenkopers, apothekers, slagers en schippers. Niemand kwam de stad in of uit zonder geldig paspoort van de Fransen. Kennelijk was dit systeem niet waterdicht, want de garnizoenscommandant wenste ook iedere avond een opgave van de namen en hoedanigheid van

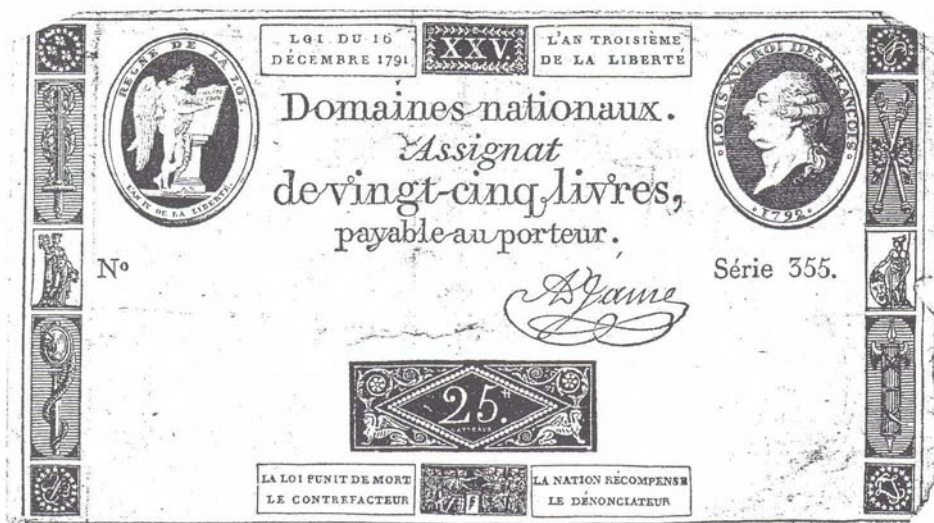
Afb. 2 Een tweetal assignaten uit de honderden exemplaren die nog in diverse bestanden in het Stadsarchief aanwezig zijn.

de nieuwe gasten in de Bossche logementen.²⁸ Op last van de commissarissen van koophandel te Brussel werd een inventarisatie gemaakt van het aantal drukpersen in de stad, het personeel dat er werkzaam was, en de hoeveelheid zetsel. De bedoeling was kennelijk om een eventueel overschot aan zetsel te vorderen en personeel te recruter. De vijf Bossche drukkerijen (Hoffers en Arkesteijn, Van Gulpen, Noman et fils, Scheffers en de weduwe Vieweg en zoon) antwoordden uiteraard dat ze veeleer met een tekort aan personeel en zetsel te kampen hadden, en dat de persen op volle toeren draaiden om de zaak van de revolutie te dienen.²⁹

Inschikkelijkheid werd van alle betrokkenen verwacht, van welke politieke signatuur hij of zij ook mocht zijn; voor de Fransen was iedereen een 'citoyen' en stond iedere vorm van tegenwerking in principe gelijk aan hoogverraad. Bij vertraging werd gedreigd met straf, impliciet vaak de doodstraf. Veel vertrouwen in de Bossche magistraat was er

niet. De 'sous-inspecteur des vivres' Bresson eiste iedere avond een reçu dat zijn bevelen door het bestuur in goede orde ontvangen waren.³⁰ De Bossche fabrikant Abbe-ma weigerde om een grote partij turf te leveren; de oud-pachter van de landtol Blonket handelde hetzelfde toen hem 3000 pond hooi werden afgevorderd. Beiden werden door Viany meteen gebrandmerkt als 'vijanden van het volk'.³¹ Hetzelfde gold voor de naar het noorden gevluchte Brabanders: hen werd op 31 oktober van hogerhand aangezegd om binnen 15 dagen in de stad terug te keren, op straffe van verlies van al hun in de stad aanwezige bezittingen - waar het de Fransen waarschijnlijk vooral om te doen was. Deze oekaze leidde in het noorden tot grote paniek; de griffies van de Staten-Generaal en de Raad van State werden overspoeld met verzoeken van ingezetenen van Stad en Meierij om een paspoort te leveren. Verzoeken die bijna allemaal werden geweigerd, omdat men in Holland vreesde dat de Fransen op deze manier achter staatsgehei-

men zouden komen. Deze afwijzing leidde weer tot een stroom van requesten aan het Bossche stadsbestuur om toch vooral een goed woordje te doen bij de militaire autoriteiten en het eigendom vooral ongemoeid te laten. Niet zelden ging zo'n verzoek vergezeld van een door een arts ondertekende medische verklaring dat de spijtoptant in kwestie te ziek was om terug te keren.³²

Het werd de stadsbestuurders echter al snel duidelijk dat de druk op de ketel mede werd veroorzaakt door met elkaar concurrerende Franse instanties en autoriteiten. Het bleek betrekkelijk eenvoudig om deze tegen elkaar uit spelen als de pikorde eenmaal was doorzien. De oude magistraat protesteerde al na een week bij de commissaris van oorlog Juge. Men probeerde altijd minder te leveren dan waarom gevraagd was; met Viany werd op dat punt een maandenlange loopgravenoorlog uitgevochten. Het nieuwe stadsbestuur schreef drie dagen na zijn installatie op 21 oktober aan de Franse Représentanten dat er hongersnood dreigde in de stad en dat er dus een acuut einde aan de vorderingen in de stad moest komen.³³ Rond 1 december stuurde men zelfs op hoge poten een officieel protest naar de volksrepresentanten: het ging het stadsbestuur niet alleen om de omvang van de requisities, waaraan men, naar men zei, onmogelijk kon voldoen, maar bovenal om de intimiderende manier waarop deze werden gedaan.³⁴ Op deze oproep om de idealen van vrijheid, gelijkheid en vooral broederschap wat meer in praktijk te brengen, werd weliswaar gereageerd met vermaning van loco-garnizoenscommandant Soullain³⁵ en mogelijk ook een verscherpte controle op het wapenbezit van het Bossche stadsbestuur (dat al eerder in een verzegelde kast was opgeslagen)³⁶, maar verdere consequenties had deze actie niet.

De gezondheidstoestand werd er intussen niet beter op. De mest bleef zich in de straten ophopen. De nog steeds opengebroken markt leek op een gigantische stinkende modderpoel. Het straatbeeld werd in toenemende mate bepaald door karkassen van door voedselgebrek omgekomen paarden.³⁷ De zieken stierven bij bosjes en de doodgravers maakten overuren; doodgraver Gans werd op 8 november voor drie dagen in gijzeling genomen omdat hij zijn taak niet naar behoren waarnam.³⁸ Viany vorderde steeds nieuwe gebouwen om de zieken te verplegen, maar telkens ontstond er ruimtegebrek. De stad had oorspronkelijk maar één militair hospitaal, het zogeheten Hooghuis van Megen.³⁹ Bijna direct na de capitulatie werd een gedeelte van het gouvernementsgebouw omgedoopt tot 'Hospice des Victoires Françaises'; begin december werd het gebouw van de Jonge Schuts bij de Vughter Binnenpoort tot hospitaal verbouwd⁴⁰, en ook het gebouw van de Handboog (Tolbrugstraat) werd in januari 1795 voor dat doel gebruikt. Op 28 januari 1795 werd het stadsbestuur door de Centrale Administratie gemachtigd om te onderhandelen over het gezamenlijk gebruik van het burgerhospitaal door de stad en de Fransen. Bovendien werden zieke soldaten ook bij burgers ondergebracht, en uiteraard in de barakken.⁴¹

Na de succesvolle Franse overtocht over de bevroren rivieren werd de situatie in 's-Hertogenbosch op zich iets rustiger, maar van een normalisering kon absoluut niet gesproken worden. Een deel van de Franse troepenmacht vertrok uit de stad, maar het grote aantal zieken, de schaarste aan levensmiddelen en de winterse omstandigheden - eerst vinnige kou, en in februari 1795 een overstroming, veroorzaakt door ijsdammen in de Maas - maakten de sfeer allesbe-

halve aangenaam. Boudewijn Donker Curtius, die in september naar het noorden gevlucht was, keerde in de eerste week van januari in de stad terug en was ontsteld over de schade die het oorlogsgeweld en de inkwartiering hadden aangericht. De toon werd meteen gezet door de garnizoenscommandant Sauviac, bij wie hij zich bij aankomst meldde. 'Schobbejak' zoals de generaal in de volksmond wel werd genoemd vanwege zijn kreupele gang en hatelijke uiterlijk⁴², ontving hem vanwege de felle kou gezeten in een ledikant, dat hij deelde met een klein varken. Bestuurlijk gezien was de stad een chaos. Franse 'officiers de santé' onthielden de zieken volgens hem de door de stadsbevolking geleverde levensmiddelen⁴³ en waren een lucratieve zwarte handel begonnen in gevorderd linnen- en beddengoed; gedurende de overstroming werden lichamen van overleden patiënten uit de ramen van het gouvernementsgebouw in de tuin geworpen. Door de overstromingen werden hun lichamen later drijvend in de Dieze aangetroffen, tot walging van het

stadsbestuur, dat op hoge poten een brief naar commandant Custer schreef.⁴⁴ In totaal stierven er volgens een opgave van de stadsdoktoren in 1794 270 burgers meer dan in een normaal jaar. Het aantal militairen dat aan ziekten bezweek bedroeg tenminste 131.⁴⁵

Tot slot nog een laatste slachtoffer: de Bosche rariteitenkamer. Deze in omstreeks 1662 opgerichte stedelijke verzameling exotische voorwerpen (planten en schelpen uit Oost-Indië, tweekoppige kalveren, geraamten van terechtgestelde misdadigers, en dergelijke) was gehuisvest in de in 1799 afgebroken Vughter Binnenpoort. De belangstelling voor rariteiten was in de tweede helft van de achttiende eeuw afgenomen, en de stad probeerde de verzameling vlak voor de Franse inval te verkopen. Dit werd door de oorlogshandelingen onmogelijk gemaakt. Toen de verzameling in 1800 definitief onder de veilinghamer kwam, was er niet veel meer van over. De fraaiste stukken hadden de troebelen van het najaar van 1794 niet overleefd.⁴⁶

Noten

1. A. van Sasse van Ysselt, 'Dagregister gehouden door een voornaam inwoner der stad 's-Hertogenbosch tijdens hare belegering door de Fransen in 1794', in: *Taxandria* 6 (1899) 207-213, 241-279, 289-296.
2. C.J. Gudde, Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch z.j. [1958] p. 210.
3. Op basis van de informatie van Van Breugels 'onzijdig verhaal', het register van de inwoners van het Groot Ziekengasthuis 4 april 1784 - 28 december 1796 (Stadsarchief 's-Hertogenbosch, DTB 604A), de lijst Groot Ziekengasthuis van overledenen met vermelding van ziekten 1 januari 1785 - 16 januari 1800 (idem, DTB 604B), en de verschillende begraafboeken komt men op maximaal acht door het krijgsgeweld omgekomen burgers.
4. A. van Sasse van Ysselt, *Dagregister*, 263.
5. S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 171.
6. Rijksarchief in Noord-Brabant, collectie Rijksarchief, Raad van State inv.nr. 467, f 361.
7. A.R.M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest*, 2 dln. (Utrecht/Nijmegen, 1953) dl. I p. 55.
8. Rijksarchief in Noord-Brabant, collectie Rijksarchief inv.nr. 133, p. 802, resolutie Staten-Generaal 2-9-1794, n.a.v. missive van J.W. de Jongh, stadhouder Kempenland, 's Bosch 30-8-1794.
9. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud-Archief (GAHt OA) A 328, ingekomen stukken 1793-september 1794, omslag januari-september 1794, brieven van A.H. de Roock aan Jacob Kien, schepenen van 's-Hertogenbosch, 9 juli 1794.
10. A.R.M. Mommers, 'De gezondheidstoestand te 's-Hertogenbosch na de verovering door de Fransen in October 1794', in: *Brabantia* 4 (1955) 73-80, p. 74.
11. K.U.Brabant, 's-Hertogenbossche Vaderlandsche Courant 82, 7 Brumaire III/28 oktober 1794.

12. Dit valt op te maken uit het feit dat zeven leden van de Bossche magistraat die op 22 en waarschijnlijk ook nog op 29 september aanwezig waren, op 25 oktober, bij hun afzetting, als afwezig werden geregistreerd, al is het ook mogelijk dat ze gevlucht zijn voordat de omsingeling van de stad totaal was, zoals Hezenmans stelt (A. van Sasse van Ysselt, 'De overgave van de vesting 's-Hertogenbosch in 1794 aan de Fransche republieken onder Pichegru', in: *Taxandria* 46 (1939) 202-224; J.C.A. Hezenmans, 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1798 ('s-Hertogenbosch 1899) 454; GAHt OA A 328, ingekomen stukken oktober-november 1794, nr 205, 25-10-1794).
13. A. van Sasse van Ysselt, 'Lotgevallen van het corps Béon te 's-Hertogenbosch', in: *Taxandria* 16 (1909) 219-223. Ten dele gebaseerd op de mémoires van de émigré René Bittard des Portes.
14. A. van Sasse van Ysselt, 'De stad 's-Hertogenbosch na hare inneming door Pichegru in 1794', in: *Taxandria* 24 (1917) 3-9, 47-57, speciaal p. 49.
15. GAHt OA, A 328, diverse stukken oktober-november 1794, ordonnantie 12 oktober.
16. C. Rogge, *Tafereel van de Geschiedenis der Jongste Omwenteling in de Verenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1796) 33. Van den Eerenbeemt stelt: 1 livre = 9 stuivers.
17. GAHt OA, A 328, diverse stukken oktober-november 1794, niet genummerd stuk, 12 oktober 1794 (21 Vendémiaire III).
18. GAHt OA, A 328, diverse stukken oktober-november 1794, nr. 47, Mercier (commandant temporaire et chef du 1er Bataillon des Lombards) aan het stadsbestuur, z.d. (10 of 11 oktober 1794?).
19. GAHt OA, A 328, diverse stukken oktober-november 1794, stuk 27 Vendémiaire III (18 oktober 1794).
20. t.a.p., nr 68, copie arrêté van de volksrepresentanten, 11 oktober 1794.
21. GAHt OA, A 328, omslag oktober-november 1794, geen nr, klad-missive van stadsbestuur aan volksrepresentant Bellegarde, 9 Brumaire III (30 oktober 1794).
22. GAHt OA, A 328, omslag oktober-november 1794, nr 321, 10 Brumaire III (31-10-1794).
23. Geruststellende artikelen over de assignaten bijvoorbeeld in de 's-Hertogenbossche *Vaderlandsche Courant* 1794, nrs. 79 (30 Vendémiaire/21 oktober), 93 (8 Frimaire/28 november), 95 (15 Frimaire/5 december) en 97 (22 Frimaire/12 december).
24. Boudewijn Donker Curtius en Hendrik Bernard Martini (Mommers, a.w. p. 283-284).
25. Mommers, a.w. p. 569; GAHt OA, A 328, omslag december 1794, nr 480, ingekomen 9 december 1794.
26. t.a.p., nr 63, 13 oktober 1794.
27. GAHt OA, A 328, omslagen oktober, november en december 1794, *passim*.
28. GAHt OA, A 328, omslag december 1794, nr 464 19 Frim. III, tijdelijke garnizoenscommandant Pichot aan municipaliteit.
29. t.a.p., nrs. 379, 380, 381, 382, en 383, circa 10 december 1794.
30. t.a.p., Bresson aan het stadsbestuur, 24 Vendémiaire III (15 oktober 1794).
31. GAHt OA, A 328, omslag november 1794, nr 45, 13 Brumaire III; omslag december 1794, nr 448, Viany aan het stadsbestuur, 15 Frim. III (5 december 1794).
32. Mommers, a.w. p. 64-65; Rijksarchief in Noord-Brabant, Collectie Rijksarchief inv.nr. 133, resoluties Staten-Generaal 1794; GAHt OA, A 328, 1794.3: omslag brieven uitgeweken burgers.
33. GAHt OA, A 328, oktober-november 1794, nr 201, 24 oktober 1794.
34. GAHt OA, A 328, omslag december 1794, nr 384 en 386.
35. t.a.p., nr 411, 12 Frimaire III (2 december 1794).
36. t.a.p., nr 402, brief van Legrois l'ainé 12 Frimaire III (2 december 1794).
37. Mommers, *De gezondheidstoestand*, p. 78.
38. Mommers, *De gezondheidstoestand*, p. 76; GAHt OA, A 328, omslag november 1794, nr 113.
39. GAHt OA, A 328, Viany aan stadsbestuur, 22 Vendémiaire III (13 oktober 1794).
40. GAHt OA, A 328, omslag december 1794, nr 436, Viany aan stadsbestuur, 14 Frimaire III (4 december 1794).
41. Mommers, *De gezondheidstoestand*, p. 76-77.
42. A.R.M. Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest*, p. 519.
43. Dit wordt bevestigd door de inspectie van de schepenen De la Court en Santvoort op 28 januari 1795 van het in het gebouw van de handboog gevestigde Franse hospitaal (Mommers, *De gezondheidstoestand*, p. 76).
44. Mommers, *De gezondheidstoestand*, p. 76-77.
45. Mommers, *De gezondheidstoestand*, p. 76.
46. GAHt, bibliotheek Hd 180, drie catalogussen van de rareitenkamer in één band: met een bijgeschreven memorie voorin, van de hand van Hendrik Jacob Ackersdijck.